



ІСТОРИЧНІ ДОЛІ ВІДОМИХ ВІЗАНТОЛОГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. О. О. ДМИТРІЄВСЬКОГО ТА І. І. СОКОЛОВА

Стаття присвячена біографіям видатних учених-візантологів, які зазнали репресій з боку радянської влади. Цей факт призвів не лише до їхньої фізичної смерті, але й сприяв зникненню цілого напрямку наукових академічних досліджень.

Ключові слова: візантологія, історія церкви, репресії, біографії, О. Дмитрієвський, І. Соколов.

Візантологія (візантінознавство) оформилася у самостійний напрямок історичного знання протягом останньої третини ХІХ – на початку ХХ ст. В історіографії вона знайшла своє відображення вже у середині наступного століття, зокрема у колективній монографії «Очерки истории исторической науки в СССР»¹ та у книзі Г. Л. Курбатова «История Византии (Историография)»². На жаль, радянські дослідники вибірково підходили до аналізу праць візантологів, освітлення історії та діяльності центрів візантологічних досліджень, концентруючись лише на університетських центрах візантінознавства. Це призвело до майже повного ігнорування наукових праць тих учених, які займалися цією тематикою в межах духовних навчальних закладів: Московської, Київської, Петербурзької, Казанської духовних академій. Саме там працювала ціла плеяда талановитих церковних істориків – Є. І. Троїцький, Ф. А. Курганов, А. П. Лебедева, В. В. Болотов, Н. Н. Глубоковський, І. І. Соколов, О. О. Дмитрієвський та багато інших.

Після 1917 р. візантінознавство, яке оголосили «рассадником монархических идей и оплота консерватизма», було майже знищено, а праці й навіть імена відомих візантологів канули в Лету. Лише в останні роки, особливо в Росії, почалося відродження візантінознавчих студій, а разом із ними й написання праць, присвячених відомим історикам церкви.

Як зазначила Г. Лебедева, складність праці сучасних істориків полягає у тому, що багато матеріалів з історії візантології загинуло, особисті архіви вчених утрачені, невідомою залишається доля багатьох книг, які друкувалися в Синодальній друкарні та появи яких завадили революційні події³. Яскравим прикладом того, які дивовижні долі мали візантологи, біографії яких, до того ж, були пов'язані з Україною, є О. О. Дмитрієвський (1856–1929) та І. І. Соколов (1865–1939).

Докладний біографічний нарис, присвячений О. О. Дмитрієвському, та аналіз його наукової діяльності здійснив С. Акішин⁴. Ми ж зупинимося лише на окремих фактах його біографії, щоб показати, яким чином відбувалося формування вченого-візантолога та які праці в цій царині склали його основний доробок.

Як відомо, Олексій Опанасович Дмитрієвський народився 11 березня 1856 р. у станиці Дурновській Архангельської губернії у родині псаломника Опанаса Петровича Дмитрієвського та його дружини Олени Федорівни. До духовного училища⁵ майбутній учений вступив десь у проміжку від 1866 р. до 1868 р. Після його закінчення Олексій продовжив своє навчання у стінах Астраханської духовної семінарії,

© Медовкіна Ліна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

де предметом його зацікавлень стали церковна археологія та літургіка. Очевидно, що не останню роль у такому виборі юнака відіграли семінарський викладач Г. Г. Покровський та настоятель Знаменської церкви м. Астрахані М. К. Здравосмыслов. Саме останній переконав Дмитрієвського вступити 1878 р. на церковно-практичне відділення Казанської духовної академії. Тут О. Дмитрієвський зазнав значного впливу Миколи Фомича Красносельцева, який побачив у ньому майбутнього вченого.

Академію О. Дмитрієвський закінчив у 1882 р. зі ступенем кандидата богослов'я, який він дістав за твір «Богослужение в Русской Церкви в XVI в.», написаний під керівництвом М. Ф. Красносельцева. Завдяки клопотанню ректора академії прот. Олександра Владимировського О. Дмитрієвського залишили на кафедрі на посаді приват-доцента для читання лекцій з історії богослужіння в Російській церкві. Це дозволило йому дещо переробити свою кандидатську працю на магістерську, захист якої дав можливість дістати вчений ступінь магістра богослов'я⁶.

1887 р. після двох років викладання у Казанській духовній академії О. О. Дмитрієвський отримав можливість очолити кафедру церковної археології та літургії у Київській духовній академії, з якою його діяльність була пов'язана аж до 1907 р. Працюючи в академії, вчений не раз здійснював поїздки до країн православного Сходу, де вивчав знамениті книжкові та рукописні зібрання з метою виявлення неопублікованих пам'яток православного богослужіння. Так сформувався його відомий тритомник «Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока». У 1896 р., подавши перший том «Опису» до вченої ради Казанської духовної академії, О. О. Дмитрієвський отримав ступінь доктора церковної історії⁷.

За час викладання у Київській академії Олексій Опанасович підготував цілу плеяду відомих учених-літургістів, що дало можливість вважати його засновником російської історичної літургії. Серед його учнів були прот. В. Д. Прилуцький, М. М. Пальмов, Є. П. Діаковський, прот. М. А. Лисицин, прот. Корнелій Кекелідзе та ін.

У 1903 р. О. О. Дмитрієвського було обрано членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук по відділенню російської мови та літератури⁸. 1906 р. професор переїхав до Санкт-Петербурга, де взяв участь у роботі Передсоборного присутствія та комісії з виправлення богослужбових книг⁹. З 1907 р. він остаточно залишив службу у Київській духовній академії та присвятив себе діяльності на посаді секретаря Імператорського Православного палестинського товариства (далі – ІППТ), яку він обіймав 10 років. Протягом цього періоду вчений написав монографію з історії Палестинського товариства до 25-річчя з дня його утворення¹⁰, здійснив чимало інспекційних подорожей до Палестини з метою огляду роботи закладів Товариства, написав низку досліджень, присвячених діячам «російської Палестини». Водночас О. О. Дмитрієвський протягом 11 років був старостою Микола-Олександрівського храму у Санкт-Петербурзі та членом попечительства при ньому¹¹.

Незважаючи на свою активну діяльність, професор кілька разів намагався повернутися на академічну службу, але невдало: у 1910 р. він балотувався на вакантну кафедру грецької мови Київської духовної академії, був обраний та затверджений Синодом, але 1911 р. сама кафедра була ліквідована. Восени того ж року балотувався на кафедру «церковної археології в зв'язі с историей христианского искусства» Санкт-Петербурзької духовної академії, але не пройшов через негативне ставлення до нього прот. М. І. Орлова, чия дисертація у 1909 р. Олексій Опанасович оцінив негативно¹².

Незважаючи на те, що вченому не вдалося повернутися до викладання, він у різні роки обирався почесним членом усіх чотирьох духовних академії Російської імперії: Київської (1907), Казанської (1912), Петербурзької та Московської (1914).

Унаслідок оголошення декрету радянської влади про відділення церкви від держави вчений залишився безробітним та без утримання (пенсії), бо ІППТ, де він офіційно був працевлаштований, припинило своє існування. Через це у 1919 р. О. О. Дмитрієвський прийняв пропозицію Астраханського університету стати проректором й професором цього навчального закладу по кафедрі історії та грецької

мови. На цих посадах він перебував аж до закриття університету в травні 1922 р. В Астрахані вчений не лише викладав, але як повноважний «Петроградского главного управления музеев и Управления делами народного комиссариата просвещения на право описания и изучения церковных древностей»¹³ займався обліком пам'яток старовини міста та навколишніх міст і сіл, намагаючись зберегти найцінніший з них в історичному, культурному та загальнохристиянському відношенні.

У першій половині 1919 р. О. О. Дмитрієвський уперше був заарештований. Це сталося на станції Сайхин, коли він разом із іншими викладачами їхав читати лекції для казахських учителів¹⁴. Наступного разу вчений був заарештований 1922 р. Його звинуватили у протидії вилученню церковних цінностей, за що він був засуджений умовно та звільнений у жовтні 1922 р.¹⁵

На початку 1923 р. О. О. Дмитрієвський повернувся до Петербурга, де його було обрано дійсним членом Академії наук та членом Слов'янської комісії¹⁶. Восени цього ж року вченого запросили викладати лекції по літургії на Богословських курсах у Петербурзі, які 1925 р. були реорганізовані та перейменовані на Вищі богословські курси.

Протягом 1923–1929 років О. О. Дмитрієвський брав активну участь у роботі Русько-візантійської комісії, де подав на обговорення три доповіді, присвячені західному літургісту та видавцю богослужбових текстів Ж. Гоару, та один – «Объяснения к «Уставу» Константина Порфирородного»¹⁷.

Помер Олексій Опанасович від уремії 8 серпня 1929 р., а вже 10-го, найвірогідніше, відбувся його похорон на Микільському кладовищі Олександро-Невської лаври. Відспівування проходило у російсько-естонській церкві¹⁸.

Дуже схожу долю мав інший візантолог, з яким О. О. Дмитрієвський мав можливість не лише бути знайомим, але й співпрацювати. Йдеться про І. І. Соколова. Майбутній учений народився 1865 р. у родині священика с. Нова Алексеевка Саратовської губернії. Спочатку хлопець навчався у Саратовському духовному училищі та семінарії, після закінчення якої 1886 р. вступив до Казанської духовної академії, закінчивши її 1890 р. першим кандидатом-магістрантом. Протягом року І. І. Соколов був професорським стипендіатом при кафедрі загальної церковної історії, де його керівником був призначений професор Ф. О. Курганов. Саме йому, а також І. С. Бердникову, заслуженому ординарному професору Казанської духовної академії й ординарному професору Імператорського Казанського університету, був зобов'язаний І. І. Соколов своїми знаннями візантійського канонічного права, методології дослідження, розуміння завдань науки або питань морально-етичного порядку.

1891 р. у Казанській духовній академії відбувся захист магістерської дисертації І. І. Соколова на тему «Состояние монашества в византийской церкви с половины IX в. до начала XIII в.», внаслідок якого кандидат дістав учений ступінь магістра богослов'я (затверджений у цьому званні Св. Синодом у 1894 р.). 1896 р. за цю опубліковану у вигляді книги працю вчений отримав премію митрополита Макарія.

Після захисту дисертації І. І. Соколов протягом 1894–1903 рр. викладав у Санкт-Петербурзькій духовній семінарії, продовжував свої візантологічні студії та публікував результати своїх досліджень у тогочасній науковій пресі. Це з часом дало підставу запросити його на кафедру історії Греко-східної церкви Петербурзької духовної академії¹⁹, де він пропрацював до 1918 р., викладаючи такі курси, як «История византологии как науки в связи с культурным влиянием Византии на Древнюю Русь и Западную Европу», «История разделения церквей в IX – XI вв.», «История патриаршего управления в Византии и на современном греческом Востоке», «История просвещения и богословской науки в Византии с половины IX до половины XV в. (843 – 1453)», «История Иверской церкви до начала XIII в.»²⁰. У цей період на формування наукових інтересів І. І. Соколова суттєвий вплив мав видатний історик церкви, професор Санкт-Петербурзької духовної академії І. Є. Троїцький²¹.

Одночасно з викладацькою діяльністю І. І. Соколов продовжував інтенсивну наукову роботу. 1904 р. вчений захистив докторську дисертацію на тему «Константинопольская церковь в XIX в. Опыт исторического исследования». Ця праця відзначена

присудженням Радою академії премії Чубинських (1904), а згодом Св. Синодом – премії митрополита Макарія (1906). У жовтні 1904 р. І. І. Соколов був обраний ординарним професором Санкт-Петербурзької духовної академії²².

Так само, як і О. О. Дмитрієвський, І. І. Соколов багато уваги приділяв церковно-політичній діяльності. Починаючи з 1902 р., він за дорученням церковної влади, неодноразово здійснював інспекційні поїздки поза межі Російської імперії, під час яких мав налагоджувати політичні зв'язки. Протягом 1905–1906 р. вчений, як фахівець з православного Сходу, став членом Передсоборного присутствія під головуванням митрополита Антонія та виступив з пропозицією відкрити кафедри історії Греко-східної церкви у всіх духовних академіях Російської імперії. Ця ідея була реалізована.

Знаком визнання Православною церквою його заслуг стало запрошення найвидатніших російських богословів на скликаній 15 серпня 1917 р. Помісний Собор, де вчений увійшов до складу відділу вищого церковного управління²³.

Рятуючись від репресій, яких зазнали викладачі духовних закладів після революційних подій 1917 р., І. І. Соколов на початку 1919 р. намагався влаштуватися у Києві. Протягом 1919–1920 рр. він працював приват-доцентом Київського університету й одночасно співпрацював з Археографічною комісією Української академії наук, де був працівником першого відділу²⁴.

1922 р. вчений вирішив повернутися до Петрограда, що стало його трагічною помилкою. Протягом 1922–1923 рр. він викладав університетський курс «Социально-политические отношения в государствах Ближнего Востока». З 1920 по 1923 р. І. І. Соколов також був викладачем Петербурзького Богословського інституту (ПБИ), який був утворений з ініціативи митрополита Петроградського та Гдовського Веніаміна (Казанського) викладачами Петроградської Духовної академії за допомогою професорів університету²⁵. У цьому приватному навчальному закладі історик читав «Историю греко-восточной церкви от разделения церквей до настоящего времени вместе с историей церкви Грузинской»²⁶. Згодом йому довелося зайнятися історією нової Греції та викладанням новогрецької мови в Ленінградському інституті історії, філософії та лінгвістики (ЛИФЛИ), що існував при Ленінградському державному університеті, Інституті східних мов і Науково-дослідному інституті порівняльного вивчення мов і літератур Заходу й Сходу ім. А. Н. Веселовського (ИЛЯЗВ)²⁷.

22 грудня 1933 р. І. І. Соколов був заарештований. У сфабрикованій справі йому було відведено роль одного з керівників «контрреволюционной церковно-монархической организации «Англиканы». Усім звинуваченим було інкриміновано відносини з англіканською церквою, яка на той час була єдиною суспільною силою в Європі, котра відверто протестувала проти переслідувань православних християн у СРСР. Ученого також звинуватили у тому, що він писав та відправляв за кордон інформацію про гоніння на релігію, які мали місце в країні.

Нарешті, у березні 1937 р. до К. Пешкової, яка очолювала громадську організацію «Допомога політичним в'язням», звернулися по допомогу діти несправедливо засудженого вченого²⁸, і 8 грудня 1938 р. І. І. Соколов, завдяки багатократним поданням Помполіту, був звільнений²⁹.

На жаль, нам не вдалося поки з'ясувати, чи вдалося вченому повернутися до Ленінграда, бо 3 травня 1939 р. він помер³⁰.

Таким чином, огляд біографій обох відомих учених-візантологів доводить, що радянська влада цілеспрямовано знищувала старі кадри інтелігенції, зокрема, церковних істориків. Схема дій була простою: закриття навчальних закладів, позбавлення вчених утримання, вимушене прилаштування цих учених на низькооплачуваних посадах чи отримання тимчасових посад, звинувачення у «контрреволюційних діях», судові процеси, заслання, природна смерть (внаслідок стресів, нелюдських умов утримання, хвороб, відсутності медичної допомоги, приниження). У результаті таких заходів влади протягом першої третини ХХ ст. академічна наука втратила не лише визначну плеяду вчених зі світовими іменами, які вмели поєднувати науку «духовною и светскую в их стремлении к изучению Византии», але й цілий напрям наукових досліджень, які лише зараз починають відроджуватися.

1. Очерки истории исторической науки в СССР [Текст]. – Москва, 1963. – Т. 3. – С. 514–536.
2. Курбатов Г. Л. История Византии (Историография) / Г. Л. Курбатов [Текст]. – Ленинград, 1974.
3. Лебедева Г. Русская церковная византистика конца XIX – нач. XX вв. Как историографическое явление / Г. Лебедева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mitropoliaspb.ru/rus/conf/bolotov2000/dokladi/lebedeva.html>.
4. Акишин С. Ю. Биография профессора А. А. Дмитриевского и характеристика его научной деятельности / С. Ю. Акишин [Электронное издание], 2008. – Режим доступа: <http://andreyblag.ru/images/articles/prosveshenie/iliotropion/izdatelstvo/9/book/akishin.pdf>.
5. Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (ОР РНБ). – Ф. 253. – Спр. 24. – Арк. 5.
6. Акишин С. Ю. Биография профессора А. А. Дмитриевского и характеристика его научной деятельности / С. Ю. Акишин [Электронное издание], 2008. – Режим доступа: <http://andreyblag.ru/images/articles/prosveshenie/iliotropion/izdatelstvo/9/book/akishin.pdf>.
7. Нарбеков В. Отзыв о книге доцента Киевской духовной академии А. Дмитриевского: «Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. 1: Τυπικόν. – Ч. 1: Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские Типиконы. Киев, 1895», представленной на соискание ученой степени доктора церковной истории / В. Нарбеков [Текст] // Протоколы заседаний совета Казанской духовной Академии за 1896 г. Казань, 1897. – С. 263–297; Антоний [Храповицкий], архим. Отзыв о сочинении А. Дмитриевского: «Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. 1: Τυπικόν. – Ч. 1: Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские Типиконы» / Антоний [Храповицкий] // Протоколы заседаний совета Казанской духовной Академии за 1896 г. Казань, 1897. – С. 297–300.
8. Диплом от 29. 12. 1903 // Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (ОР РНБ). – Ф. 253. – Спр. 10.
9. Герд Л. А. Дмитриевский А. А. / Л. А. Герд // Православная энциклопедия. – Т. 15. – Москва, 2007. – С. 431.
10. Дмитриевский А. А. Императорское Православное Палестинское Общество и его деятельность за истекшую четверть века 1882–1907 / А. А. Дмитриевский [Текст]. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2008.
11. Герд Л. А. А. А. Дмитриевский как староста Николо-Александровской Барградской церкви в Петербурге / Л. А. Герд [Текст] // Родное и вселенское: к 60-летию Н. Н. Лисового: [сб. статей]. Москва, 2006. – С. 105–123.
12. Отзыв о сочинении М. И. Орлова «Литургия св. Василия Великого. Вводные сведения. 1. Греческие и славянские тексты. 2. Заамвонные молитвы. 3. Особенности литургии св. Иоанна Златоуста. С изображением св. Василия Великого и четырьмя снимками с рукописей. Первое критическое издание. СПб., 1909 г.» [Текст] // Сборник отчетов о премиях и наградах, присуждаемых императорской Академией Наук. Отчеты за 1909 г. – СПб., 1912. – С. 176–347 (отд. отт.: СПб., 1912. – 173 с.).
13. Варламова С. Ф. Из истории борьбы Советского государства с голодом в начале 20-х гг. XX столетия: По печатным рукописным материалам из фондов Российской Национальной б-ки / С. Ф. Варламова [Текст] // К 75-летию Дома Плеханова, 1928–2003: Сб. ст. и публ., материалы конференции. – СПб., 2003. – С. 179.
14. Перченко Ф. Ф. К истории Академии наук: снова имена и судьбы... (Список репрессированных членов Академии наук) / Ф. Ф. Перченко [Текст] // In memoriam: Исторический сборник памяти Ф. Ф. Перченка. – М.-СПб.: Феникс, Atheneum, 1995. – С. 160.
15. Объяснительная записка А. А. Дмитриевского по поводу обвинения его в скрытой агитации против изъятия церковных ценностей // Відділ рукописів Ро-

сійської Національної бібліотеки (ОР РНБ). – Ф. 253. – Спр. 105; Обвинительное заключение по делу о сопротивлении А. А. Дмитриевского и др. против изъятия церковных ценностей в пользу голодающих. 18 сент. 1922 г. // Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (ОР РНБ). – Ф. 253. – Спр. 106. – Арк. 8.

16. Акишин С. Ю. Биография профессора А. А. Дмитриевского и характеристика его научной деятельности / С. Ю. Акишин [Электронное издание], 2008. – Режим доступа: <http://andreyblag.ru/images/articles/prosveshenie/iliotropion/izdatelstvo/9/book/akishin.pdf>.

17. Там само.

18. Там само.

19. Чернухін Є. К. Соколов Іван Іванович / Є. К. Чернухін [Текст] // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 695.

20. Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1903 г. – СПб., 1904. – С. 26, 34; Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1904 г. СПб., 1905. – С. 18, 25.

21. Соколов И. И. Византинологические традиции в С.-Петербургской духовной академии / И. И. Соколов [Текст] // Христианское чтение. – 1904. – Янв. – С. 143–165; Февр. – С. 306–315.

22. Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1904 г. – СПб., 1905. – С. 10.

23. Лебедева Г. Е., Морозов М. А. Из истории отечественного византиноведения конца XIX – начала XX в.: И. И. Соколов / Г. Е. Лебедева, М. А. Морозов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2687/1/adsv-29-11.pdf>.

24. Чернухін Є. К. Указ. праця. – С. 695.

25. Васильков Я. В. Только об одном востоковеде... (Гебраист Михаил Николаевич Соколов, 1890–1937) / Я. В. Васильков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/books/inmemoriam/233-252.pdf>

26. Востоковедение в Петрограде. 1918–1922. – Пг., 1923. – С. 50.

27. Соколов Иван Иванович. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vostokoved.academic.ru/554/%D0%A1%D0%9E%D0%9A%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%92%2C_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

28. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 8409. – Оп. 1. – Спр. 1599. – Арк. 1–5.

29. ДАРФ. – Ф. 8409. – Оп. 1. – Спр. 1587. – Арк. 181–184; Спр. 1642. – Арк. 214–218; Спр. 1683. – Арк. 3–7.

30. Лебедева Г. Е., Морозов М. А. Из истории отечественного византиноведения конца XIX – начала XX в.: И. И. Соколов / Г. Е. Лебедева, М. А. Морозов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2687/1/adsv-29-11.pdf>. – С. 142.

Статья посвящена биографиям известных ученых-византологов, репрессированных советской властью. Этот факт привел не только к их физической смерти, но и способствовал уничтожению целого направления научных академических исследований.

Ключевые слова: византология, история церкви, репрессии, биографии, А. Дмитриевский, И. Соколов.

The article is devoted to biographies of famous scientist Byzantinologist repressed Soviet authorities. This fact has led not only to their physical death, but also to the destruction of whole areas of scientific academic research.

Key words: Byzantinologist, church history, repression biography, A. Dmitrijevsky, I. Sokolov.